

MISCEALLANEA K MLADÝM LÉTŮM JANA AMOSE KOMENSKÉHO

V i k t o r V i k t o r a

Koncem jara 1614 se Jan Amos Komenský vrátil po třech letech ze studií v Herbornu a Heidelbergu. Cestu čítající asi 500 kilometrů vykonal převážně pěšky. Jako muž budoucnosti v jednotě bratrské i jejím školství se ujal učitelského úřadu na přerovské evangelické škole. Po dvou letech již byl vysvěcen a vyslán do Fulneku, kde mu byla svěřena duchovní správa, ale také péče o nově zřízenou školu. Do roku 1621 pak zde prožíval nejkldnější a zřejmě i nejšťastnější období svého života. Dekret kardinála Františka Ditrichštejna ze 13. prosince 1621 vypovídající nekatolické duchovní z Moravy zasadil této idyle první úder a následující doživotní hledání domova zařadilo mladému vzdělanci ono počáteční pětiletí do doživotních vzpomínek.

Tato data, běžně známá a citovaná, současně vymezují závěrečnou fázi předbělohorského období. Rozjitřená atmosféra doby, jejíž povaha byla utvářena bezpříkladným a často marným úsilím o náboženský modus vivendi, zápolením měst o podíl na politické moci, anachronickými snahami šlechty o podvázání habsburských centralistických plánů, když západní Evropa směřovala k centralizovaným monarchiím a švýcarský i nizozemský vývoj zůstal mimo její zájem, kořenila hluboko v předešlém století. Zásadně také ovlivnila podobu české literatury. Ta pak svým odborným zájmem, aktualizací i didaktičností, svou výraznou angažovaností v zápasech doby nabývala v evropském kontextu zvláštní, neopakovatelnou podobu, jež se lišila od klasické podoby západoevropských renesančních literatur.

Ačkoli bylo 16. století nejkldnějším obdobím v českých dějinách, jeho literární tvorba tušila cosi nejistého. Mlhavě se rýsovalo memento tureckého nebezpečí, jeden z frekventovaných motivů morálního úpadku, hrozící odplaty. Každodennost stínovaná především pohromami, tu nabývala tragického přídechu. Značná část literárních děl se uchylovala k alegorickým panoramatům

prosycovaným mravokárností. Většina autorů i recipientů pocházela z měšťanského prostředí. To se ve svých zápasech zaštiťovalo převážně literaturou. Jen latinská příležitostná tvorba se v části svých děl přibližovala k estetickým i hodnotovým kritériím vyznávaným renesančním pohledem na svět. Tyto náběhy byly přerušeny pobělohorskou pohromou.

Samostatné vývojové linie tu byly představovány snahami podněcovat, syntetizovat a systemizovat vzdělanost. Jan Blahoslav se zřetelem k výchově vzdělance a Daniel Adam z Veveslavína, seskupivší okolo sebe řadu spolupracovníků, se snahou o výchovu vzdělaného čtenáře představovali výjimečně perspektivně uvažující osobnosti. Jejich záměry nenašly bezprostřední následovníky. Rudolfinské období vneslo noetické pochyby a manýristickou skepsi. V literatuře se představovaly žánry placů a theater jako předchůdců labyrintů.

J. A. Komenský vyrůstal v odlišném prostředí. Morava byla chudší o příležitostné básnictví. Jeho značný kvantitativní rozsah v českém prostředí byl ovlivněn především hustou sítí městských škol. Absolventi těchto „gymnázií 16. století“ prosluli aktivní znalostí latiny. V patřičně rozsáhlejší míře to platí i o učitelích. Výlučně z absolventů, následně univerzitně vzdělaných, i učitelů se pak vytvářely kněžské vrstvy. Morava, z jejíhož konfesijního půdorysu nebyl katolicismus tolik vytěsněn, jejíž města ve svém rozvoji nedosáhala takové úrovně jako města česká, neprožívala dobové zápasy tak bytostně jako Čechy. Humanistická tradice olomouckého biskupského dvora však dávala svědectví o kulturním centru, jež v Čechách nemělo obdoby. Exponovanější poloha činila zemi zranitelnější výbojům z Uher. Sám J. A. Komenský zažil v roce 1605 následky vpádu oddílů sedmihradského vévody, nespolehlivého odpůrce Habsburků, Istvána Bocskaye. Komenského strážníci pěstouni, strýc a teta Nohálovi, přišli při tomto drancování o majetek. Také rodičovský dvůr J. A.

Komenského na neradickém předměstí Uherského Brodu lehl popelem.¹ Labyrint světa tu poprvé načrtl své pohnuté panorama.

Pro velkou část moravských evangelíků byl konfesionální i politickou zárukou zemský hejtman Karel starší ze Žerotína, osobnost, která vzděláním, informacemi i analytickým uvažováním (a vlivem toho i skepsí, opatrností a pasivitou) neměla v Čechách obdoby. Postačí poznamenat, že Václav Budovec z Budova, blížící se K. Žerotínovi svými zkušenostmi i respektem mezi českými stavy, jeho intelektuální úrovně nedosahoval. Bránila tomu také jistá ideologická předpojatost. V Budovcově Antialkoranu lze například stěží nalézt stopy věčnosti, stopy po snaze pochopit a věčně polemizovat. Zkreslující a znevažující apriorní postoj tu prosazoval především zaujatost. Podobně přímočaré chápání českého politického vývoje v evropských souvislostech nevedlo jeho úvahy k takovým pochybám, k nimž dospíval jeho moravský partner.

Nelze předpokládat, že J. A. Komenský vnímal ve svém mládí celou rozporuplnost doby, i když její krutost citelně zažil. Řadu souvislostí si začal uvědomovat po svém návratu ze studií. Všimněme si poněkud neobvyklé charakteristiky osobnosti vracejícího se vysokoškolačka, promyšlejícího vzdělavatelné koncepce, jimiž hodlal přispět ke kultivaci a nápravě doby. Charakteristiku podává grafologický rozbor jeho přípisů v Bratrských privilegiích pocházejících zřejmě z dvacátých let 17. století a titulního listu rukopisu Didaktiky z doby o deset let pozdější: „... nedává přednost prostotě a jasnosti, nýbrž spoléhá na obraznost, instinkt, hlubinné a temné složky podvědomí, má sklon k mysticismu a schopnost mystických vhledů. Je mohutně emocionálně založený ... poněkud plachý, nedůvěřivý, vázaný na svůj vnitřní svět ... Měl silně vyvinutou intuici ... To mu přes nedůvěřivost, uzavřenost, a rezervovanost usnadňovalo komunikovat s lidmi a poměrně rychle postihnout jádro problému. ... Věci viděl z mnoha stran a nebylo pro něj snadné rozhodovat se pro jednoznačné stanovisko. V nejistotě se obracel k intuici, daru

¹ Srov. KUMPERA, J.: *Jan Amos Komenský*. Ostrava 1992, s. 17-18.

předvídavosti a prvotním instinktům, pomocí nichž se orientoval v lidech a ve světě. Silnou roli u něj hrála hlubinná složka psychiky ... Prostřednictvím hlubinných vhledů pochopil lépe než jiní vrozenou postatu lidské duše ... Pronikl ... do podstaty výchovy jako kultivace lidské duše.“² Tento netradiční portrét však vystihuje mnohé z toho, co se na Komenském pozdější doby jeví jako tíže vyložitelné, popřípadě nepochopitelné.

V roce 1941 se pozastavil nad myšlením J. A. Komenského Jan Patočka: „Kdybychom chtěli uvažovat o způsobu myšlení Komenského, snažíce se zařadit je na správné místo v rozmanitosti forem myšlenkové práce, musili bychom si povšimnout především toho, že Komenský téměř nikde nedokazuje, nýbrž většinou ukazuje, stanoví, spekuluje. Není tu přímočarého postupu po linii matematické nebo logické nutnosti, nýbrž stálé hledání analogií, korespondencí, reprezentací. Trichotomie a jiné způsoby dělby jdou u něho veskrze mystického původu.

To vše, při neobyčejném intuitivním nadání a synoptické síle Komenského, není však ani vždy z našeho hlediska na závadu jeho smyslu pro skutečnost a velikosti programatického rozvrhu.“³

Dvě profesně rozdílné osobnosti s odstupem poloviny století nalézají styčné body ve vyjádření formulovaných z odlišných stanovisek. Obraznost, instinkt, hlubinné a temné složky podvědomí, obracení k intuici, daru předvídavosti, sklon k mysticismu u Heleny Veličkové a stálé hledání analogií, korespondencí, reprezentací, mystický původ trichotomií, neobyčejné intuitivní nadání u Jana Patočky upírají na J. A. Komenského pohled, pod jehož zorným úhlem se tato osobnost zdánlivě jeví neuchopitelná a nepochopitelná. Jakoby paradoxem však lze jen takovým pohledem onu neuchopitelnost a nepochopitelnost pochopit.

² VELÍŠKOVÁ, H.: *Grafologie*. Praha 2002, s. 127, 130, 132.

³ PATOČKA, J.: *O nový pohled na Komenského*. In: *týž, Komeniologické studie I*. Praha 1997. s. 16.

Záležitostí se zabýval také Jan Blahoslav Čapek. Neobvyklý synkretismus J. A. Komenského, který směřoval k integrující syntéze, pojmenoval comenianismem⁴. Studie je sondou do myšlení proroka pansofismu, do jeho vnitřního, rozporného, napjatého světa. J. B. Čapek vymezil několik pólů, jež se učenec snažil vyrovnávat a syntetizovat. Ta vytvářejí podstatu comenianismu. Jsou to renesance a reformace, národ a lidstvo, mír a obranný boj, personalismus a kolektivismus, teorie a praxe, snaha sblížit rozum s vírou, teologii s vědou. Studie upozorňuje na osobnosti, k nimž si J. A. Komenský vytvářel odstup pro jejich odlidšťující, odduchovňující, mechanizující chápání člověka, a na osobnosti, jež mu byly bližší důrazem na respekt k nekvantifikovatelnému v lidské osobnosti. První skupinu představují Thomas Hobbes, Galileo Galilei a René Descartes. Jejich vztahy k matematice, uplatňování mechanistických názorů a abstrakce postrádaly toleranci i chápající humanitu. V čele druhé skupiny stojí Herbert of Cherbury se svým přirozeným pojetím náboženství, hledáním základních pravd, které by spojily všechny názory a vyznání. Dále sem patří Huigh de Groot s tolerancí, ekumenismem, erasminismem, John Milton s básnickým biblismem, zápasem mezi citem víry a rozumovým vzepětím, John Locke s filozofií svobody, tolerancí a výchovnými programy, angličtí filozofové-moralisté (Samuel Clarke, Joseph Butler, Francis Hutcheson) pokoušející se dokazovat nesmiřitelnost křesťanství a vědy, víry a rozumu. V navazující, posmrtně sestavené studii „K podnětům Komenského pro osvícenství a klasicismus“⁵ pak Čapkovi J. A. Komenský vstupuje do „předbraní vestibula“ epochy osvícené osobností, kde se stal předchůdcem těch osvícenců, kteří překračovali úzký rámec racionalismu. To už je ovšem Komenský na vrcholu svých sil.

Ve zmíněné studii charakterizoval J. Patočka i mikrosvět, do něhož v Herbornu J. A. Komenský vstoupil a který vytvářel paralelu onomu politicky

⁴ ČAPEK, J., B.: *K otázce podstaty comenianismu*. Filosofický časopis, 18, 1970, s. 1-11.

rozjitřenému českému světu. Byl to: „... svět velice komplexní, ale v podstatě mystický ... Přispělť bezpochyby k rozkladu jednotné středověké myšlenkové kázně a středověké myšlenky jednotné, závazné vzdělanosti. Jinak je však tento svět v podstatě nemoderní.“⁶ V jeho ovzduší krystalizovaly Komenského představy univerzální jednoty světa i vědy. Ovšem: „... na rozdíl, od základny materialistického metodického postupu, kterým se vyznačují Descartes i Leibnitz, [je to] stále biblicko-novoplatonská, mysticko-přírodovědecká spekulace, do níž moderní motivy matematické a mechanické pronikají spíše ještě jako matematika u Paracelsa a mechanika hledačů perpetua mobile ...“⁷

Tato nikoli vyčerpávající argumentace tří badatelů vhlíží do dimenzí a souvislostí, v nichž se formovaly názory J. A. Komenského, vytvářel jejich scelující systém v soudobém myšlení.

Svá traumata prožívala v 16. a 17. století celá Evropa. Morové epidemie, francouzské vpády do severní Itálie, selská válka v Německu a následující válka šmalkaldská, krvavé střety náboženských válek ve Francii, nizozemská revoluce čelící španělské intervenci, anglicko-španělská konfrontace, turecká záplava obsazující Balkán, dogmatická reglementace protireformace mobilizovaná tridentským koncilem, to vše vytvářelo apokalyptické vize. Strach z protireformační agresivity a strach nepojmenovaný byl všudypřítomný. Politické i živelné katastrofy tak iritovaly celou Evropu a hlavně její protestantskou část. Skepse prorůstala do umění. Ustoupila polarita protikladů racionality a emocionality. Jejich renesanční harmonie ztratila svou sílu.

Opozita makrokosmos a mikrokosmos (vesmírné a zemské, božské a lidské), z jejichž vzájemné vázanosti vycházela renesance, začala být zastupována pojmem theatrum. Makrokosmos se zviditelnil, začal být hodnocen kritérii mikrokosmu a současně tato kritéria spoluutvářel. Ovšem kritéria často

⁵ Týž: *K podnětům Komenského pro osvícenství a klasicismus*. Studia Comeniana et historica, 19, 1989, č. 37, s. 150-157.

⁶ Viz pozn. 3, s. 13.

⁷ Ibidem, s. 14.

reflektovala rozpad hodnot, k němuž došlo v 16. století. Reflektují také hledání nových jistot, tentokrát mimo rozum a svět.⁸ Člověk se tu stává divákem i hercem, režie se ujímá Štěstena a Bůh. V západní Evropě se drama konstitovalo jako samostatný žánr (anglické alžbětinské drama, španělské drama zlatého věku, o století později francouzské drama s pronikajícími klasicistickými tendencemi). V reformačním světě se zřetelněji transponovalo do podoby theatra, tedy divadla jako alegorické podívané, nikoliv jako dramatu. Toto theatrum opak překonalo distanci mezi jevištěm a divákem, absorbovalo diváka a vytvářelo svou kreaci na „placu“ (tento výraz mohlo rovněž znamenat jeviště), na rynku. Je situováno do města, základního prostoru interakce života lidského snažení. Tento postup ovšem nevedl k přesnějšímu poznání, jednodušší orientaci. Také záleželo na autorovi, kým nebo čím „plac“ či ulice města zaplní. Mohla se tu beze smyslu hemžit lidská společnost, mohly se tu hemžit alegorické bytosti, fantastičtí tvorové. Tato bezcílnost, absence hledání se mohly měnit v bloudění. Odtud je krok k další alegorii – labyrintu, který neproniknutelnost světa vyjadřoval sugestivněji než těkání na rynku nebo na jevišti.

Jiným krokem se mohl čtenář ocitnout rovněž v neskutečném světě, ale ve světě hledajícím smysl, spravedlnost, dobro. Mohl to být ostrov, město, státní útvar, ale vždy šlo o utopii. Srovnání a pohyb ve světě zaváděly do labyrintu, snaha o vymanění odsud mířila k utopickým vizím.

Čas ve změtení theatra nebo labyrintu býval objektivně prožíván, stával se tíhou, která připomínala zmatek, zbytečnost, přibližovala konec. Čas utopií ztrácel tuto dynamiku, nezávisel na prožitku, ustupoval představám systému, řádu, rovnoprávnosti.

Česká předbělohorská literatura k utopii nedospěla. Historické podmínky, v nichž se v 16. století vyvíjela, ji orientovaly jinam. Několik děl se přímo

⁸ Srov. BOČKOVÁ, H.: *K otázce využití motivu světa – teatra v české literatuře 16. – 17. století*. In: Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity 44, 1996, Řada

hlásilo k představám mikrokosmu. Dnes je znám jen název neznámého díla Jana Šlechty ze Všehrd Mikrokosmus. Několik děl se hlásilo k představám theatra – Matouš Konečný, *Theatrum divinum*, „placu“, města – Václav Porcius Vodňanský, *Duchovní město jménem Rozkoš duše*, Nathanael Vodňanský z Uračova, *Theatrum mundi minoris* aneb Široký plac světa aneb Zrcadlo světa. Zrcadlo byl další oblíbený postup metaforického pohledu na svět. Prostorové rozměry promítá na plochu a navíc má možnost vytvářet zkřivující efekt, tedy může deformovat tvar zrcadleného, aby vynikly určité rysy. I tak lze pronikat k podstatě jevů. N. Vodňanský v adaptaci francouzského humanisty Pierre Boaistuaua (*Theatrum mundi minoris*, 1558) spojil divadlo a „plac“ k bezvýhodnému hodnocení člověka, možností jeho uplatnění i neštěstí, jež ho sledují.

V. Porcius zaplnil ulic města pojmy vybranými z bible, a vytvořil tak specifický biblický slovník. To je jeho příspěvek hledání jistoty. Nalezl ji v křesťanu. M. Konečný v *Theatru divinu* podává výklad světa podle popisu jeho stvoření v biblické Genesis – jistotu našel v božské stvořitelské činnosti. J. A. Komenským jako by vrcholila linie theater a „placů“. Pro českou literaturu objevil labyrint. Nenastolil představu již tradovanou. Jeho město-labyrint je jednoznačně přehledné. Labyrint promítl do lidského nitra, tam tkví podstata bludiště. Z jeho duchovního spektra však může vyvěrat naděje vyšší než utopická, naděje ráje. Ta však je dílem jiných sil než lidských. Mnohé z této problematiky naznačuje další rozsáhlý okruh prolínající 16. stoletím – manýrismus. Z tohoto labyrintu však prýští i alegorizovaná touha po poznání podstatného (poutníkovy otázky i demaskující pohled dohlédající skutečnou podstatu) a sumarizaci, byť se dobírá klamných informací (klamající průvodce **Všezvěd Všudybud** připomíná svým jménem stálé cílení J. A. Komenského k vševědě).

Je zřejmé, že princip znalostí spolu s otázkami jak jich dosáhnout, jak jich využít, jak jimi prospět byl celoživotním zájmem i krédem J. A. Komenského a rozrůstal se již z prvních rozhledů po světě vědy. Vzdělanostním nadhledem se odchyloval od úzkého spojení většiny soudobých literárních i odborných děl s dobovými zápasy a utilitarismem. Ale to jsme se odchýlili od počátků.

Od svých publikačních prvotín inklinoval J. A. Komenský k souhrnům, nevyhrocování protikladných stanovisek, k syntéze racionálního a emocionálního. Celé jeho dílo se stalo hledáním a vytvářením univerzálního. Platí to i o raných vědeckých plánech. S projekty všeobecné encyklopedie (*Theatrum universitatis rerum*), shrnutí biblické a křesťanské věrouky (*Theatrum scripturae*), slovníku češtiny (*Linguae Bohemicae thesaurus*) se české prostředí v takovém systému a komplexnosti nesetkalo.

Připomeneme-li ještě dvě díla patřící do počátků – jsou to *Retuňk proti Antikristu* a *svodům jeho a Listové do nebe*, rozšíří se spektrum jeho univerzalizmu k explikaci sociální a politické.⁹ Diskutované autorství u *Retuňku*, kdy výhrady k autorství J. A. Komenského vznesli Ján Kvačala, Stanislav Souček, Josef Hendrich, Jaroslav Ludvíkovský a Jan Patočka, a naopak autorství podpořili František Michálek Bartoš, Antonín Škarka, Jiřina Otáhalová-Popelová, Rudolf Říčan a Jan Kumpera, v argumentaci nezvyklé pro autora (světské vrchnosti by se měly zmocnit církevního zboží - názor odpovídající více luteránství než Jednotě bratrské¹⁰), lze překlenout Kvačalovým názorem, že původní Komenského dílo zatím neznámý autor přepracoval do útočnější podoby. Umírněnost, kritický soucit *Listů do nebe*, sen o vzájemném pochopení, nabádání k tomu, aby si každý uvědomil své lidské i křesťanské povinnosti, také kritické vědomí o skutečném stavu sociálních vztahů opět představuje J. A. Komenského jako integrální osobnost lidsky cítícího křesťana.

⁹ Srov. FLOSS, P: *Podstata renesančního univerzalizmu*. *Studia Comeniana et historica*, 21, 1991, č. 44, s. 9-17.

¹⁰ Srov. PATOČKA, J: *Poznámka ke stati J. Hendricha „Retuňk proti Antikristu není od Komenského*. In: *týž: Komeniologické studie 3*. Praha 2003, s. 588-591.

Důraznější vyjádření k sociální situaci před Komenským zaznělo pouze z pera Patra Chelčického a Tůmy Přeloučského (Spis o původu Jednoty bratrské a o chudých lidech) a z některých vnitřních dokumentů jednoty bratrské.

Mladší léta J. A. Komenského tak potvrzují integritu i následující kontinuitu jeho osobnosti v tvůrčím úsilí i v niterných povahových rysech.